

Balázs Géza

A nyelv mint művészet

Írásom a nyelvről mint művészetről szól. Merthogy a nyelv nem pusztán a gondolatközlés, a kommunikáció, s így a művészet eszköze, hanem maga is a kezdetektől fogva megfelel a művészet lényegének, úgymint mimézis; társadalmi, alkotó, élvezet (örömet) jelentő tevékenységforma. Művészet és nyelv több síkon összekapcsolódik. A kezdeti kapcsolat az idők homályába vész, de kikövetkeztethető. A kérdésről tehát háromféle összefüggésben lehet beszélni: (1) A nyelv önmaga művészet. (2) A nyelv alapanyaga számos művészetnek, pl. beszédművészet, írásművészet, előadó-művészet, retorika (ékszólás)... (3) A nyelv tárgya számos műalkotásnak. A második és harmadik állítást könnyebb igazolni, ezért kezdjük az elsővel.

Nyelv és művészet azonos gyökere

■ Tételtem tehát az: a nyelv önmaga megfeleltethető a művészet kritériumainak. Állításomat azzal bizonyítom, hogy a nyelv a kiindulópont és legfőbb tényező az emberré válás folyamatában. Több jel mutat rá. Például az egyedfejlődés: a csecsemő szinte azonnal elkezdi kommunikálni a világgal, szinte azonnal ad hangokat, hangsorokat. A gyermeknyelv kezdete valójában dallam, azaz: zenei alapú. A dallamos gögicselésből később hangok, hangsorok, majd szómondatok, még később tagolt mondatok fejlődnek. A kezdeti nyelvi (prelingvális) szakasz egyértelműen mutatja, hogy a csecsemőnél a hangok, érzelmek és értelmi fejlődés, az önkifejezés és a világra irányuló akarat tökéletes egységben van. A baba gögicsélése együttesen melodikus, zenei, és kicsit később, ebből fejlődve nyelvi (verbális) jelenség. A zenei és nyelvfejlődés a növekedéssel párhuzamosan halad. A zenei képesség, tehetség kibontakoztatása egyedi kérdés, ahogyan a nyelvi képességeké is. Valamilyen szinten énekelni minden ember tud, ahogy valamilyen szinten (hacsak nincs valami egyéb hátráltató tényező) beszélni is. Sokan nem lesznek operaénekesek, de ékszólók sem. A későbbiek során is

mindenki nyelvhasználatában mindenkor kódolva van a zene. Vagyis mindenki, aki beszél, beszélés közben használ zenei eszközöket. A nyelvészek is alkalmazzák a „zene” terminust: a nyelv zenei eszközei – de nem mennek vissza a törzs- és egyedfejlődésig. Melyek a nyelv zenei eszközei? Egy korábbi nyelvtudományi bevezetés fonetikai fejezete így írja ezt le:

„A hangnak azonban hangulati értéke is van. Egyes hangok zeneibbek, mint mások, pl. az *l* dallamosabb, zengőbb, mint a *t*, mely merő zörej. A hangok zeneisége a beszéd érzelmi aláfestésében jut szerephez, rendszeren azonban ez az érzelmi szerep nem egyes hangokhoz fűződik, hanem a hangok kapcsolatához, elegyítéséhez (vö. pl. Kosztolányi *Ilona* című versét).” (Bárczi 1953: 34.)

Egy modern nyelvészeti enciklopédia így közelíti meg a jelenséget:

„A hanglejtést gyakran hívják a nyelv dallamának vagy zenejének... (A) beszéd és a zene nyilvánvaló hasonlóságai mindkét területet gazdagították.” (Crystal 1988: 221.)

A nyelv zenei eszközeit rendszerint a mondattanok záró fejezeteként tárgyalják, s e „testetlen” eszközök közül a következőket említik: hangsúly, hanglejtés, szórend, szünet. Az „élőszó” zenei kifejezőeszközei cím alatt pedig ezeket a jelenségeket sorolják fel: hangmagasság, hangterjedelem, hangerő, hangszín, hangsúly, hanglejtés (beszéddallam), beszédtempó (beszédegysősorosság), szünet. (Balázs 2000: 61–65.)

Példaként említhető, hogy a nyelvi hangzás önmagában is szép lehet. Például egy kellemes orgánium. Pszichológiai vizsgálatok szerint (a kultúrák széles körében) a vékony, magas fekvésű, „száraz” hang érdektelen, esetleg kellemetlen. A figyelmet elsősorban a mély fekvésű hang köti le. A mély hangok „testesek” (rezonálnak), személyességet, melegséget sugároznak. A magyar kulturális környezet kedveli a közepesen mély fekvésű bariton férfihangot és az alt és a szoprán között levő mezzoszoprán női vagy gyermekhangot (Vékassy László pszichológus nyomán: Balázs 2000: 32).

A beszéd esztétikai hatását kiváltó zeneiségről a hagyományos nyelvművelés is szól. A kellemes hangzás az eufónia, a kellemetlen a kakofónia. Bizonyos hangok, a nyelvi zenei eszközei önmagukban kellemes vagy kellemetlen hatást jelenthetnek. A nyelvművelők felhívják a figyelmet arra, hogy a nyelvnek nemcsak poétikai, hanem köznyelvi, közlő szerepében is van esztétikai funkciója. Ez az adott nyelvi hangtani szerkezetéből fakad.

„Nyelvünkben a magánhangzók és a mássalhangzók aránya átlagosan 42:58, a zöngés és zöngétlen mássalhangzóké pedig 36:23; a zeneiség szempontjából mindkettő előnyös. Kedvező továbbá a mássalhangzó-torlódások csekély száma. A változatosságot azonban némileg korlátozza a hangrend és az illeszkedés, továbbá az *e* hangoknak köznyelvbéli erős megterheltsége.” (Grétsy–Kovalovszky 1985: 2/1278).

A jó hangzást szolgálja, ha kerüljük a mássalhangzó-torlódást, a hangok, szótagok, szavak, az *e* hangok monoton ismétlődését, a rövid szavak halmozását és a bonyolult kifejezéseket.

Nyelv és művészet eredendő összefüggését, kapcsolatát és evolúcióját mutatja az ember játékos (játszó) szenvedélye.

A művészetről egyértelműen azt tartjuk, hogy tipikusan emberi tevékenység, még ha előzményeit az állatvilágban is fölfedezhetjük. A nyelvről is egyértelműen azt tartjuk, hogy tipikusan emberi tevékenység, még ha előzményeit, egyszerű jelrendszer formájában, az állatvilágban is fölfedezhetjük. A művészet előzményeit az állatvilágban számos jelenségben kimutatta Thomas Sebeok (1983) szemiotikus, aki a verbális művészet (beszélt és írott műfajok) eredete kapcsán fölteszi ezt a kérdést is: „mennyire észszerű az esztétikai töltésű, nem verbális jelalakzatok előképeit az ember állati elődeinél keresni?” (Sebeok 1983: 10.) Majd a kérdés-föltevés után példák sorozatát hozza az állatok „esztétikai” viselkedésére. Vagyis a nyelvi és nem nyelvi (verbális és nem verbális) tevékenységek eredete párhuzamosságot mutat.

Más bizonyítékunk is van arra, hogy a nyelv és művészet együttesen és mélyen van kódolva az emberben. Ugyanis mindkettőnek szoros kapcsolata van az alapérzelmekkel. Az alapérzelmek között szerepel például az öröm. A művészetek örömfunkcióját (élvezetfunkcióját) nem kell bizonygatni, de a nyelv örömfunkciójáról jóval kevesebbet beszélünk. Pedig a nyelvben is kódolva van az öröm. (A nyelvi örömről másutt részletesen kifejtettem gondolataimat: Balázs 2010.) A nyelvi öröm az ún. gondolatalkzatokban van kódolva. A gondolkodási formák megnyilvánulásai, a gondolatalkzatok, vagyis a nyelv kreatív megalkotásának technikái (nyelvi változástechnikák). (A gondolkodási formák antropológiai jellegéről másutt részletesebben írok: Balázs 2008; a gondolatalkzatok az álmokban is kimutathatók,

erről bővebben: Balázs 2013.) Ezek közül legismertebb az adjekciós (hozzátoldó) alakzatcsoport, benne az ismétlés és annak számos változata. A baba legelső kommunikációs megnyilvánulásai is ismétlések. A zenében, képzőművészetben a legegységelműbb örömfunkció az ismétlés segítette visszatérés. Tehát már az önmagában való beszéd (a baba is szeret önmagában beszélni) is örömfunkció. Ehhez járul később a társasság: az ember közösségi lény, ezért további örömfunkció az édesanya–gyermek, szülő–gyermek, később pedig minden érzelmileg áthatott beszélgetés. Hárdi István egyenesen azt írja, hogy a baráti beszélgetésekben libidó-cirkuláció zajlik. Azaz: örömcseré. Az idézet egészen pontosan így hangzik:

„Hollós István beszélgetéseinkben egy alkalommal utalt a beszéddel kapcsolatos pszichoanalitikus elgondolásaira: a baráti beszélgetésben sajátos gondolatcsere történik, érzelmi ösztönös – kifejezése szerint – libidó-cirkuláció zajlik, ahogy az emberek szellemileg szinte megtermékenyítik egymást.” (Hárdi–Vértes O. 1985: 18.)

Bizonyítani is könnyű ezt a jelenséget: hányszor előfordul az emberrel, hogy „csak úgy” beszélget valakivel (valakikkel), és elfut, elszalad az idő, s később nem is tudja, hogy miről beszélgettek olyan oldottan és hosszan. Az állapotot a pozitív pszichológia Csíkszentmihályi Mihály (2007) nyomán flow-nak is nevezi. A flow lényege: a téren-időn kívül való kerülés. Megfigyelhető sokféle alkotásban, tevékenységben, de önmagában a nyelvhasználatban is. Az örömfunkció tehát kódolva van a nyelvben. Csakúgy, mint például a szexualitásban, és mindenféle alkotó emberi tevékenységben.

Az ismétlő tevékenység, az alkotás (kreativitás) alkotó-eleme a Csányi Vilmos (1999) által leírt ún. humán viselkedéskomplexumnak, magyarul: az emberi viselkedési összetevőknek. Nyelvnek és művészetnek alapja a jelentésátvitel: vagyis a konkrét, megragadható jelek jelentésének (absztrakció, azaz elvonatkoztatás segítségével) más jeltárgyakra való átvitele.

A nyelvi és a művészeti hatás találkozik az alkotóban és befogadóban egyaránt fellépő katarziszban is.

Mindezzel bizonyítható, mindezt állítható, hogy a nyelv és a művészet azonos gyökerű, s így kezdeti stádiumában a nyelv és a művészet egy, vagyis a nyelv önmaga művészetnek, vagy másként: a művészet nyelvnek tekinthető.

Nyelvi díszítőművészet: a nyelv alapanyaga a művészetnek

Nem szorul különleges bizonyításra, inkább csak bemutatásra, hogy a nyelv értelemszerűen alapanyaga sok művészetnek. Mondjuk is: beszédművészet, s senki sem vitatja, hogy van művészi beszéd, ékesszólás, hogy a versmondás,

sőt a retorika is művészet. Beszélünk írásművészetéről is, azon belül külön – de az már képzőművészetnek vagy alkalmazott művészetnek tekintendő – betűművészetéről (kalligráfiáról), melynek különös kultusza van a Kaukázusban és Keleten, és éledezik Magyarországon is (korábban csak az oklevél-kiállítók tartották fenn). A beszéd- és írásművészet közösen verbális művészetnek is nevezhető.

A nyelvi díszítés elsősorban az élménynek a (nyelvi) szövegbe illesztésével valósul meg. Az élményt – az ókori retorikákban is megfogalmazott – gondolatalakzatok bontják ki. (Gáspári 2003: 47.) A gondolatalakzat antropológiai jellemzőnk, magam kimutattam mind az álmok, mind a humor szerveződésében. Négy alapvető, a gondolkodási rendszerünkől fakadó gondolatalakzatot különítünk el az ókori retorikáktól fogva: adjekció (hozzátoldás, pl. ismétlés, variáció), detrakció (elhagyás, rövidítés, pl. elhallgatás, célzás), transzmutáció (átalakítás, pl. kiazmus), immutáció (behelyettesítés, mást mondunk valami helyett, pl. metafora, metonímia). Mindegyik fő gondolatalakzathoz tucatnyi egyéb alakzat kapcsolható. Ezek működése antropológiai alapú, tehát minden közlésben benne van, ám ezek változatos működtetése jelentheti az esztétikai élményt, örömet.

Ahogy minden kőben (hordozóeszköz) benne van egy szobor, de nem mindenki képes azt kifaragni...

A nyelv mint művészet kapcsán elsősorban a nyelvi díszítésre gondolhatunk. A klasszikus retorika szerint az ékesszólás, az írói, költői kifejezés négy fő tulajdonsága: az ornatus (a díszítés), a latinitas (nyelvhelyesség), a perspicuitas (érthetőség, világosság) és az aptum (a részek harmonikus egysége, a szerkezet). Ezek közül a retorikák a díszítéssel foglalkoznak behatóan. A díszítőeljárások kiterjedhetnek egyes szóra, szószervezetre, mondatra. Anélkül, hogy a teljes rendszert bemutatnánk (a retorikák alaposan tárgyalják ezt), értekeznek a szó alakjának megváltoztatásáról: rövidítéséről, toldásáról, a jelentés átalakításáról: metafora, irónia, eufemizmus.

Ezeket a jelenségeket a nyelv változatossága és hajlékonysága teszi lehetővé. Mondhatom azt, hogy villamos, azt is, hogy villanyos, no meg azt is: villámos... És még számos lehetőség adódik (valaki éppen most talál ki valamit): csiling, hernyó, kukac, sárgaság, tramvaj, tuja, vilanger, vilcsi, vilga, vili, vilinger, villogó, visi, zötyögő. Minden egyes szónak van stilisztikai töltete, értéke. Az egyik így jelenik meg egy versben:

Pest utcái között rohanó nép, puskalövések, / rendőr, tört üvegek, népszava forradalom.

Én egyedül tehetetlenül itt számlálom a percet / nincs hír, nincs ujság, villanyosom megakadt.

(Babits Mihály: *Május huszonhárom Rákospalotán*)

A klasszikus retorikusok az ornatus, azaz a díszítés közé sorolják a már említett gondolatalakzatok által elért szerkezeti módosításokat: a bővítést, a csökkentést, az átalakítást és a helyettesítést. Beszélnek még drámai alakzatokról (felkiáltás, költői kérdés, kételkedés, beismerés, megengedés, elfordulás) és jelentéstani (szemantikai) alakzatokról (javítás, tömörítés, váratlan szótársítás). (A teljes rendszert röviden lásd: *Király* 1972: 2/770–771; illetve kifejtve: *Adamik* 2010).

A nyelvalkotás (nyelvművészet) és a nyelv mint díszítőművészet határmezsgyéjén még számos rejtelmes jelenség van. Föltétlenül ilyen az egymást követő szavak titokzatos vonzása, az ikonikus kapcsolat vagy vonzás. Tekinthető egyszerű szójátéknak hasonló szóalakok egymásba játszása, de mivel a gyermekek beszédében is előforduló nyelvi játék költőinknél rendszerszerű, ezért sokkal mélyebb okokat kell rá keresni. Arany Jánostól és József Attilától hozok példát ezekre a rejtélyes ikonikus kapcsolatokra:

Arany János: *Széchenyi emlékezete: Kilebbent a tavasz lehellete, elasztá – dagasztá, vérben, érben.*

Arany János: *Szondi két apródja: Mint hulla a hulla! vessett a pogány, / Kő módra befolyván a hegy menedékét: / Ő áll a halála vérmosta fokán, / Diadallal várta be végét.*

József Attila: *Tudod, hogy nincs bocsánat: hódolj ~ hódíts ~ had; „vess el minden elvet”: vess el ~ elvet (elveti az elvet), „S ezt az emberiséget, / hisz ember vagy, ne vesd meg”: (ne vesd meg ~ nevesd meg).*

A *Stilisztikai lexikon* (2004: 202) szépség címszava a „szép stílus” kiterjeszti a teljes nyelvhasználatra:

„A régi stilisztikákban – a helyesség mellett – a stílus egyik általános követelménye, amely a stílus esztétikai sajátosságait foglalja egybe, s azt hivatott biztosítani, hogy a tárgytól, a céltől, a körülményektől függően a mondanivaló gyönyörködtessen is, a megértésen kívül az olvasó érzelmeire, hangulatára, képzeletére is hasson. A szép stílus sajátossága szintén a régi stilisztikák szerint: a szemléletesség, az élénkség, a jó hangzás, a természetesség és a változatosság. A szép stílus követelményének a felállítása – a helyes stílushoz hasonlóan – nem kifogásolható, de a régi felfogás csak a szépirodalmi, művészi stílus követelményének tekintette, pedig a szép sajtóságok éppen úgy megvannak a mindennapi nyelvben s általában mindenfajta közlésben, másrészt a régi stilisztika ebben az esetben sem vette eléggé figyelembe a közlés tárgyát, célját és körülményeit.”

A nyelv tárgya számos műalkotásnak

Sokaknak föltűnt, hogy a magyar kultúrában kiemelt helye van a nyelvnek, az anyanyelvnek. Szinte mindegyik magyar író-költő foglalkozott a nyelv kérdésével: irodalmi alkotás-

ban, esszében. Az ok föltehetőleg a nyelvújítás, mely példát mutatott a sikeres nyelvbővítésre, s egyúttal közüggé is tette azt. A másik ok a kifejezőeszközzel, azaz a kóddal való játék, esetleg a tudatos törődés. A nyelvről szóló irodalom gazdagságát fölismerve lehetett már több alkalommal szép antológiákat összeállítani a magyar nyelvről szóló irodalomból. Ilyen például *Hernádi Sándor–Grétsy László* (1980) *Nyelvédesanyánk*, *Pomogáts Béla* (2010) *Nyelvhaza* (Százhárom vers a magyar nyelvről) és *Grétsy László* (2000) 260 költőnek 465 versét tartalmazó *A mi nyelvünk* című antológiája. Mindenesetre e ritka művészeti gazdagság szervesen kapcsolódik össze anyanyelvünk gazdagságával.

Következtetések

Bár léteznek jó retorika- és stilsztikakönyvek, a nyelv és művészet ősi kapcsolatát, a nyelv díszítőeszközeit, mai felhasználásának lehetőségeit stilsztikáink, oktatási műhelyeink nem eléggé hangsúlyozzák. Kár, mert minden tanítható és tanulható. S azért is kár, mert mintha általánosan csökkenne az érdeklődés az esztétikailag szép kifejezőmód iránt. Sok-sok jó példa kellene, és modern szóval érzékítés ezen a területen is.

Ahogy kifejtettem, a művészet mélyen van kódolva az emberben, pontosan olyan mélyen, és ráadásul együtt, szövetségben, mint a nyelv. A művészet és nyelv útja, fejlődése, átalakulása, torzulása hasonló tényezőkkel függ össze. Ráadásul – itt nem kifejtve – alapvető kapcsolat, szerves egység látszik kirajzolódni a zenei, a tárgyi, a vizuális és a verbális „anyanyelv” között, melynek további elemzése igen üdvös lenne. Mivel ezek szerint az ember legfőbb jellemzője a nyelv és művészet (így együtt), ezért elemi érdekünk a művészeti-nyelvi oktatás színvonalának fenntartása, sőt fejlesztése, mert ez nem csupán esztétikai vagy nyelvi nevelést jelent, hanem a teljes, alkotó, gondolkodó ember kiteljesedését.

Érdekes megjegyzése volt egy barátomnak: Valaha az ember örült a beszédnek. Talán azért, mert emlékezett arra, hogy volt idő, amikor még nem beszélt. A mai beszédből mintha kivesszett volna az öröm. Ezért egyszerűsödik végtelenül a mai beszéd: elveszti ízét-zamatát, zeneiségét, örömet... A nyelvi örömet nem ismerő ember nem nyitja ki a száját, elhadarja mondanivalóját, befelé beszél.

Mintha elkezdődött volna a művészet visszaszorulása a nyelvben – ha ez az igaz, akkor vészjósló jel a visszafejlődésre, emberi mivoltunk csökkenésére. Másként úgy is lehetne fogalmazni, elkezdődött valami legújabb kori primitívizálódás. A közösségi közlekedés járművein hallható nyilvános beszédmód sokat elárul erről. Tudom, hogy sokan ezt pusztán morális pániknak fogják fel, lelkük rajta.

IRODALOM

- ADAMIK Tamás főszerk.: *Retorikai lexikon*. Pozsony, Kalligram, 2010.
- BALÁZS Géza: *Médianyelv. Az igényes sajtó/média nyelve*. Bp., Magyar Rádió, 2000.
- BALÁZS Géza: *Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegaltípusok. A szövegtípusok antropológiai jellegű megközelítései*. 79–88. = TÁTRAI Szilárd, TOLCSVAI NAGY Gábor szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Bp., Tinta, 2008. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80.)
- BALÁZS Géza: *A nyelvi öröm. Életünk*, 2010/10. 86–92.
- BALÁZS Géza: *Álom, emlékezet, identitás. Az onirikus (álombeli) tevékenység szemiotikai megközelítése*. 45–55. = PÖLCZ Ádám szerk.: *Emlékezet: ünnep – fesztivál*. Bp., Magyar Szemiotikai Társaság, 2013.
- BÁRCZI Géza: *Bevezetés a nyelvtudományba*. Bp., Tankönyvkiadó, 1953.
- CRYSYDAL, David: *A nyelv enciklopédiája*. Bp., Osiris, 1998.
- CSÁNYI Vilmos: *Az emberi természet*. Bp., Vince, 1999.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *A fejlődés útjai. A flow folytatása*. Bp., Nyitott Könyvműhely, 2007.
- GÁSPÁRI László: *A funkcionális alakzatelmélet vázolata*. Piliscsaba, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai, 2003.
- GRÉTSY László és KOVALOVSKY Miklós főszerk.: *Nyelvművelő kézikönyv*. 2. kötet. Bp., Akadémiai, 1985.
- GRÉTSY László: *A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről*. Tinta, Bp., 2000.
- HÁRDI István és VÉRTES O. András szerk.: *Beszéd és mentálhigiénié*. Bp., Pest Megyei Köjál és Pest Megyei Alkoholizmus Elleni Bizottság, 1985.
- HERNÁDI Sándor és GRÉTSY László (válogatta és szerkesztette): *Nyelvédesanyánk*. Bp., Móra, 1980.
- KIRÁLY István főszerk.: *Világirodalmi lexikon*. 2. kötet. Bp., Akadémiai, 1978.
- POMOGÁTS Béla (összeállította): *Nyelvhaza. Százhárom vers a magyar nyelvről*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2010.
- SEBEOK, A. Thomas: *A művészet előzményei*. Bp., Akadémiai, 1983.
- SZATHMÁRI István: *Stilsztikai lexikon*. Bp., Tinta, 2004.